

KS. WŁADYSŁAW PIWOWARSKI

KIERUNKI BADAŃ W SOCJOLOGII RELIGII

Socjologia od początku swego istnienia przyznawała faktom religijnym centralne miejsce wśród faktów społecznych¹. Pierwsi socjologowie jednak, znajdujący się pod wpływem naturalizmu, ewolucjonizmu i pozytywizmu, nie byli wolni od uprzedzeń wobec religii. Badając fakty religijne interpretowali je zgodnie z panującymi wówczas podstawowymi pojęciami i ogólnym klimatem epoki. Zarówno A. Comte, jak i E. Durkheim, którzy posługiwali się schematem pozytywistycznego myślenia, pojmowali religię w sposób uproszczony. Z jednej strony w socjologii upatrywali oni ideologiczną podstawę do zbudowania państwa laickiego, wolnego od wpływów religii, z drugiej zaś sądzili, że zjawisko religijne można całkowicie wyjaśnić sprowadzając je do jednej z funkcji społecznych².

Ta teoretyczna i metodologiczna orientacja w ówczesnej socjologii, znajdująca reperkusje w badaniach życia religijnego, koncentrujących się na wyjaśnieniu genezy, istoty i funkcji religii, wywołała niechęć w środowiskach kościelnych wobec socjologii religii. Jeszcze w 1923 r., mając na uwadze prace socjologiczne Durkheima, G. Richard pisał: „Ta socjologia religii, jak się ją nazywa, jest niezgodna nie tylko z wiarą chrześcijańską, lecz także z teizmem filozoficznym, z wszelką wiarą, która, przynajmniej tytułem hipotezy, uznaje osobowość Boską”³. Tym zaś, którzy wyrażali zdziwienie z powodu wysuwanych obaw, wskazywano na największe nazwiska socjologów, będących agnastykami, pozytywistami i racjonalistami, np. Comte, Durkheim, Levy-Bruhl, Max Weber, Pareto, Frazer, Westermarck i Malinowski. Był to dodatkowy powód, dla którego kręgi kościelne odnosiły się negatywnie do socjologii religii.

Pomimo wysuwanych wątpliwości socjologia religii przenikała coraz

¹ Por. F. Isambert. *La sociologie religieuse en France*. „Revue de L'enseignement Supérieur” 1965 nr 1-2 s. 53 n.

² Por. J. Lardièrre. *Socjologia a myśl chrześcijańska*. W: *Socjologia religii*. Wprowadzenie. Kraków 1962 s. 1-3.

³ *L'Athéisme dogmatique en sociologie religieuse*. Paris 1923 s. 4.

bardziej w środowiska katolickie. Imponujący rozwój tej dziedziny nauki w różnych krajach katolickich, zwłaszcza w okresie powojennym, jest niezbitym dowodem na jej akceptację przez czynniki kościelne. Paradoksalne jest zjawisko, że zwalczana kiedyś socjologia religii dzisiaj niejednokrotnie występuje pod nazwą: „socjologia chrześcijańska”, „socjologia katolicka”, „socjologia pastoralna”, „socjologia religijna”, a nawet „socjologia nadprzyrodzona”

W związku z powyższymi nazwami należy zaznaczyć, że istnieje różnica między współczesną socjologią religii jako nauką pozytywną a socjologią chrześcijańską jako nauką normatywną. Ta ostatnia utożsamia się z katolicką etyką społeczną, czyli społeczną nauką Kościoła. Używanie nazwy „socjologia” w odniesieniu do tej dziedziny nauki jest po prostu nieporozumieniem. Socjologii nie można już dzisiaj wiązać z żadnym światopoglądem czy ideologią; jest to bowiem nauka, która zachowuje jednakową wartość tak dla wierzącego, jak i dla niewierzącego. Toteż słusznie podkreśla H. Carrier: „socjologia katolicka jest w tym samym stopniu nie do pomyślenia, jak chemia lub astronomia katolicka”⁴.

Przyjęcie pozytywnego (a nie „pozytywistycznego”) punktu widzenia w socjologii religii oznacza, że nauka ta zajmuje się badaniem empirycznym i obiektywnym faktów religijnych⁵. Inaczej mówiąc, socjologia religii polega na „zastosowaniu do zjawiska religijnego, jako specyficznego przedmiotu, metody obserwacji i analizy właściwej dla tej dyscypliny naukowej, jaką jest socjologia”⁶. Stanowisko to, które zresztą zjednało sobie wielką liczbę socjologów katolickich w różnych krajach, znalazło pewne reperkusje w podejmowanych badaniach nad religijnością społeczeństw. Na podkreślenie zasługują zwłaszcza dwa momenty: 1. Przez wiele lat prowadzono głównie tzw. badania socjograficzne, 2. Niechętnie wiązano się z istniejącymi już teoriami czy też zmierzano do szerszych uogólnień wyników badań.

Odnosnie do pierwszego należy stwierdzić, że socjologowie katoliccy, którzy stanęli na stanowisku autonomii swej dyscypliny, kładli nacisk na badanie zjawisk życia religijnego w oparciu o reguły nauki pozytywnej. Obserwować, mierzyć, klasyfikować, porównywać, wyjaśniać — oto etapy stosowanej przez nich metody naukowej, pozwalające z jednej strony na opis i klasyfikację faktów religijnych, z drugiej zaś na wykrywanie

⁴ *Les catholiques et la sociologie empirique*. W: *Essais de sociologie religieuse. Sociologie d'aujourd'hui*. Paris 1967 s. 12.

⁵ Por. J. Laloux. *Manuel d'initiation à la sociologie religieuse*. Paris 1967 s. 57, 105.

⁶ „Celle-ci consiste à appliquer au phénomène religieux comme objet spécifique, la méthode d'observation et d'analyse propre à la discipline scientifique qu'est la sociologie” (tamże s. 105).

związków między tymi faktami a innymi zjawiskami społecznymi oraz na ustalanie „praw” rzeczywistości społeczno-religijnej. Zdaniem J. Lalloux opis, systematyzacja i typologia faktów społecznych stanowią przedmiot socjografii, zaś interpretacja i wyjaśnienie oraz analiza prawidłowości życia społecznego stanowią przedmiot właściwy socjologii⁷. Socjologia religii uprawiana w środowiskach katolickich w swej początkowej fazie rozwoju zatrzymywała się na pierwszym etapie badań, tj. na socjografii religii. Badaczom faktów religijnych chodziło przede wszystkim o wierność wobec rzeczywistości społeczno-religijnej, o dokładną jej „fotografię”, opis zjawisk religijnych, ich struktury, funkcji i dynamiki. Wiązało się to z potrzebami duszpasterskimi, które przyciągały uwagę socjologów katolickich⁸. Postawa taka prowadziła do rzetelnej diagnozy badanych zjawisk religijnych bez docierania do źródeł wyczerpującego ich wyjaśnienia. Tego ostatniego może poszukiwać zarówno socjolog w ramach właściwych dla jego dyscypliny pojęć, metod i teorii, jak i teolog czy filozof w ramach właściwych dla nich nauk, metod i narzędzi badawczych. Współcześnie rozwój socjologii religii stopniowo posuwa się w drugim ze wskazanych kierunków, jednakże przy daleko posuniętej ostrożności badaczy zjawisk religijnych.

Oдноśnie do drugiego stwierdza się, że socjologowie katoliccy, włączeni w nurt nauki ogólnoludzkiej, nie spieszą się, gdy chodzi o uogólnianie wyników uzyskanych w dotychczasowych badaniach empirycznych. Unikają oni wielkich teorii socjologicznych, aby nie spotkać się z zarzutem socjologizmu, który polega na szukaniu w socjologii totalnego wyjaśnienia zachowań ludzkich. Unikają także filozofii i teologii, choć świadomi są istnienia rzeczywistości duchowej i nadprzyrodzonej, aby nie spotkać się z zarzutem ideologizmu, który polega na sprowadzeniu socjologii religii do roli specyficznej ideologii⁹. Wyjaśnienia dostarczone przez filozofię i teologię występują na zupełnie innej płaszczyźnie niż wyjaśnienia socjologii religii. Podczas gdy ta ostatnia zatrzymuje się na zjawiskowej stronie religii, to filozofia i teologia docierają do genezy i istoty życia religijnego. Badacze życia religijnego w aspekcie empirycznym, unikając zarzutów socjologizmu i ideologizmu, zadowolają się konstruowaniem teorii empirycznych o ograniczonym zasięgu oraz dostarczaniem wyjaśnień cząstkowych w przekonaniu, że na wielkie syntezy i wyczerpujące wyjaśnienia przyjdzie czas w okresie dojrzałego już rozwoju socjologii religii¹⁰.

⁷ Tamże s. 57 n.

⁸ Por. W. Goddijn, H. P. M. Goddijn. *Rozwój socjologii religii*. W: *Socjologia religii. Wprowadzenie* s. 24.

⁹ Por. Carrier, jw. s. 33.

¹⁰ Tamże s. 32.

Po tych informacjach wstępnych zwróćmy obecnie uwagę na współczesne kierunki badań w socjologii religii. Ogólnie biorąc, można dzisiaj wyróżnić następujące tendencje w badaniach zjawisk życia religijnego:

1. socjologię zachowań religijnych
2. socjologię postaw religijnych
3. socjologię wspólnot religijnych
4. socjologię zawodu kapłana
5. badanie związków między religią a społeczeństwem
6. badanie związków między religią a kulturą
7. socjologię ateizmu.

1. Socjologia zachowań religijnych. Dawniejsze badania zachowań religijnych różnych grup społecznych prowadzone przez E. Durkheima i jego szkołę nabrały pewnej systematyczności dopiero od czasu G. Le Bras¹¹. Autor wypracował pojęcie religijności, na które składają się trzy elementy: wierzenia, praktyki religijne i moralność. Ponieważ w swoich badaniach ograniczał się do katolicyzmu francuskiego, a w jego ramach do praktyk religijnych, przyjęło się utożsamienie pojęcia religijności z pojęciem „kościelności”¹².

Le Bras w swoich badaniach uwzględniał wskaźniki statystyczne — rodzaj i częstotliwość spełnianych praktyk religijnych, zwłaszcza dwóch: niedzielnej mszy i wielkanocnej komunii św. Biorąc pod uwagę wypełnianie lub niewypełnianie różnych praktyk religijnych, podzielił on katolików na 4 grupy: sezonowych, obserwantów, gorliwych i stojących z dala. Badania socjograficzne Le Bras miały dwojaki charakter: historyczny i geograficzny. Na uwagę zasługuje fakt, że Le Bras wraz z F. Boulardem wypracowali mapę praktyk religijnych współczesnej Francji (1947).

Pod wpływem Le Bras pozostawało wielu socjologów religii, najpierw we Francji, a później także w różnych krajach europejskich i pozaeuropejskich. M. in. rozpoczęte w Polsce badania po 1957 r. znajdowały się w kręgu jego wpływów. Socjologowie religii, np. L. Gros, Y. Daniel, J. Chellini, S. Ligier, J. Perrot, E. Pin, A. Leoni, F. Bolgianini, F. Houtart, J. Kerkhofs, A. van de Weijer, N. Greinacher i inni, kontynuowali badania Le Bras nad praktykami religijnymi. Zasługą ich jest opracowanie socjograficzne wielu parafii, diecezji czy nawet całych regionów. W większości krajów Europy zachodniej i obydwu Ameryk są

¹¹ Pierwszą pracą z zakresu socjologii religii G. Le Bras opublikował jeszcze w 1931 r. pt. *Statistique et histoire religieuse. Pour un examen détaillé et une explication historique de l'état du catholicisme dans les diverses régions de France*. „Revue d'Histoire de l'Église de France” 1931 s. 425-449.

¹² Por. C. G é m e s. *Das Gebiet und die Methoden der Religionssoziologie nach Gabriel Le Bras*. Romae 1955 s. 21 nn.

już przygotowane mapy ukazujące geografie praktyk religijnych, zwłaszcza dominantes (tj. uczestników niedzielnej mszy św.).

Dalszy etap badań socjograficznych to uwzględnienie zróżnicowania poziomu „kościelności” przez pewne czynniki strukturalne. W tym kierunku szły przede wszystkim badania F. Boularda¹³, który dokonał podziału Francji na różne rejony ze względu na stan praktyki religijnej. Rejony A — gdzie 45-100% katolików przystępuje do komunii wielkonocej i uczestniczy w niedzielnej mszy św.; rejony B — gdzie odnośne praktyki spełniane są do 45%, wreszcie rejony C — gdzie ok. 20% dzieci jest bez chrztu św. Rejonizacja Boularda była wyznaczona przez takie czynniki, jak rozwój wielkich miast, rozwój sieci komunikacyjnej, rozwój ruchu turystycznego oraz wadliwy podział administracyjny Kościoła w przeszłości. Ponadto wykazał on, że w poszczególnych rejonach na stan praktyki religijnej wywierają wpływ różne czynniki lokalne, mianowicie struktura zawodowa, status społeczno-ekonomiczny, przynależność klasowa itd. Badania Boularda w tym zakresie pogłębił E. Pin, m. in. w monografii dotyczącej praktyk religijnych i klas społecznych¹⁴. Prowadzone po II wojnie światowej przez Boularda badania nad rejonizacją praktyk religijnych we Francji znalazły ostatnio dopełnienie w monografii wydanej wspólnie z J. Remy *Pratique religieuse urbaine et régions culturelles*¹⁵. Niektórzy socjologowie religii pogłębili badania zależności między poziomem religijności a czynnikami społecznymi, posługując się w nich, obok statystyk, metodą obserwacji i wywiadu. Na uwagę zasługują tutaj szczególnie badania G. M. Vernona nad gminą mormonów w USA. Autor, stosując wypracowaną przez Guttmana skalę, mierzył stopnie ortodoksji i zależność między wiekiem, płcią, zamieszkaniem, zawodem, stanem rodzinnym a poziomem religijności¹⁶. Podobne badania przeprowadzili później Th. Luckmann i R. Köster w NRF¹⁷.

Badania socjograficzne prowadzone nad życiem religijnym społeczeństw katolickich okazały się bardzo pomocne dla socjotechniki kościelnej. Dzięki nim zmieniano granice administracyjne jednostek kościelnych, programowano misje, aktywizowano apostołstwo środowiskowe, ulepszano metody działalności pastoralnej itd. Można powiedzieć, że badania socjograficzne związały się z odnową Kościoła w wielu krajach Europy i obydwu Ameryk. Na uwagę zasługuje fakt, że odbyły ostatnio

¹³ *Premiers itinéraires en sociologie religieuse*. Paris 1954 s. 19-23.

¹⁴ *Pratique religieuse et classes sociales*. Paris 1956.

¹⁵ Paris 1968.

¹⁶ G. M. Vernon. *Background Factors Related to Church Orthodoxy*. „Social Forces” T. 34:1956 s. 252-254.

¹⁷ Th. Luckmann. *Das Problem der Religion in der modernen Gesellschaft*. Freiburg i.Br. 1963; R. Köster. *Die Kirchentreuen*. Stuttgart 1959.

sobór powszechny nie tylko w pełni je zaaprobował, ale także polecił kontynuowanie ich, jednocześnie traktując je jako jeden z etapów metody pastoralnej¹⁸.

2. Socjologia postaw religijnych. Zrelacjonowane powyżej badania nad praktykami religijnymi opierały się na metodologicznych założeniach Durkheima, który kładł nacisk na obserwację zewnętrzną bez uwzględniania introspekcji. Znalazło to wyraz z jednej strony w pewnym skoncentrowaniu się badaczy na praktykach religijnych, z drugiej zaś na preferowaniu statystyki i obserwacji zewnętrznej. Sam Le Bras wyraził się, że praktyki religijne są „znakami najbardziej widzialnymi, wymiernymi, dającymi się ująć statystycznie”¹⁹. Jednakże już w szkole Le Bras dostrzega się potrzebę uwzględnienia introspekcji, skoro niektórzy socjologowie religii badają zachowania werbalne za pomocą ankiety czy wywiadu. Badania te koncentrują się na postawach religijnych jednostek i grup ludzkich. Zastosowane techniki pozwalały socjologom, a szczególnie psychosocjologom religii, uchwycić stosunek badanych do wiary religijnej, a także intensywność postawy religijnej.

Badania postaw religijnych obejmują z jednej strony sondáže, przeprowadzane najczęściej przez zinstytucjonalizowane ośrodki badania opinii publicznej, z drugiej zaś pogłębione badania psychosocjologiczne. Pierwsze z nich prowadzone były między in. w USA, Anglii, Francji, NRF, Polsce. Obok formalnej afiliacji wyznaniowej oraz konfrontacji nauki Kościoła z poglądami katolików kładły one nacisk na uchwycenie postawy wobec religii. Tak np. Ośrodek Badania Opinii Publicznej przy Polskim Radio w wielu sondażach²⁰ interesował się stosunkiem społeczeństwa do religii oraz intensywnością postawy religijnej. Znajdywało to wyraz w skategoryzowanych odpowiedziach respondentów: „głęboko wierzący”, „wierzący”, „właściwie niewierzący, lecz przywiązany do tradycji”, „obojętni”, „niewierzący”, „walczący z religią”. Przykładem badań sondażowych o szerszym zakresie są wyniki opublikowane przez „Der Spiegel” z dn. 18 XII 1967 r. pt. *Kirche, Glauben. Disseits und Jen-*

¹⁸ Por. np. *Decretum de pastorali Episcoporum munere in Ecclesia*, gdzie występuje następujące zalecenie Soboru: „By mogli [tj. biskupi — W.P.] stosownie zaradzić dobru wiernych, odpowiednio do stanu każdego, niech dążą do należytego rozeznania ich potrzeb w warunkach społecznych, w jakich oni żyją; niech posługują się w tym celu właściwymi środkami, głównie badaniami socjologicznymi” (*Sobór Watykański Drugi*. Paris 1967 s. 237 nr 17).

¹⁹ „[...] signes, le plus visible, le mieux nombrable, le plus facile à percevoir” (*Mesure de la vitalité du catholicisme en France*. „Cahiers Internationaux de Sociologie” 1950 s. 36).

²⁰ Por. *Spółeczeństwo polskie w badaniach ankietowych Ośrodka Badania Opinii Publicznej przy „Polskim Radio i TV” (lata 1958-1964)*. Przegląd zebranych materiałów pod redakcją Andrzeja Sicińskiego. Warszawa 1966.

seits. Artykuł zawiera wiele interesujących informacji o postawach religijnych społeczeństwa Niemiec Zachodnich, z uwzględnieniem podziału na katolików i protestantów oraz nauki obydwu Kościołów.

Badania drugiego typu zmierzają do uchwycenia związków między postawami religijnymi a zewnętrznymi zachowaniami religijno-moralnymi. Prowadzone są one najczęściej za pomocą różnych skal. Ostatnio jeden z psychosocjologów, mianowicie C. P. G. Tilanus, zebrał wszystkie stosowane w różnych badaniach skale i opublikował je w osobnym sprawozdaniu Instytutu Pastoralno-Socjologicznego w Essen²¹. We wstępie autor omawia pojęcie religijności leżące u podstaw tych skal. Szczególny nacisk kładzie on na pojęcie postawy religijnej, a w jej ramach — na pojęcie motywacji. Z tego zakresu duże znaczenie mają również prace H. Carrieria i E. Pina. Pierwszy zajmuje się przynależnością religijną w aspekcie psychosocjologii, drugi zaś strukturą grup religijnych oraz motywacją religijności. Obydwaj autorzy wydali m. in. dzieło zbiorowe pt. *Essais de sociologie religieuse*²². Warto tutaj odnotować również rozprawy socjologów omawiające różne aspekty przynależności do Kościoła²³.

3. Socjologia wspólnot religijnych. Kierunek ten obejmuje badania różnych wspólnot religijnych, a zwłaszcza parafii czy szerzej — gminy chrześcijańskiej, sekty i zakonu. Badania socjologiczne nad gminą religijną pierwsi rozpoczęli protestanci. W Stanach Zjednoczonych jeszcze w latach 1921-1933 opublikowali oni 78 monografii²⁴. Strona katolicka większą uwagę na parafię zwróciła dopiero w latach pięćdziesiątych. Tym niemniej warto odnotować fakt, że w Polsce pionierską pracę z zakresu socjologii parafii opublikował jeszcze w 1928 r. uczeń ze szkoły F. Znanieckiego ks. F. Mirek²⁵.

Badania nad parafią były prowadzone w dwóch kierunkach: socjograficznym i socjologicznym. Znajduje to uzasadnienie w ogólnym charakterze i rozwoju socjologii religii. Jako pierwsze rozwinęły się badania socjograficzne. Stosowane w nich metody — opisowa, statystyczna, porównawcza i graficzna — pozwalały na dość precyzyjne przedstawienie faktycznego stanu życia religijnego w parafii. Prace tego typu miały charakter monograficzny. Podejmowane w nich problemy miały cha-

²¹ *Zum Begriff und den sozialwissenschaftlichen Messmethoden der Religiosität*. Sozialinstitut des Bistums Essen 1966. Bericht nr 42.

²² Paris 1967.

²³ Por. pr. zbior. pt. *Die Zugehörigkeit zur Kirche*. Mainz 1964.

²⁴ Por. F. Fürstenberg. *Religionssoziologie*. W: *Handbuch der Empirischen Sozialforschung*. Hrsg. von R. König. Bd. 2. Stuttgart 1969 s. 1108.

²⁵ *Elementy społeczne parafii rzymsko-katolickiej. Wstęp do socjologii parafii*. Poznań 1928.

rakter otwarty, tzn. sprowadzały się najczęściej do pytania, jaki jest stan czy poziom religijności parafii. Nie przyjmowały one z góry żadnych hipotez kierujących badaniami. Oprócz stanu religijności, ujmowanego w różnych parametrach, ukazywały one niektóre zależności między religijnością a cechami społeczno-demograficznymi badanych oraz niektóre czynniki, ujmowane kompleksowo, wpływające na poziom życia religijnego w parafii. Końcowym etapem ich było zwykle przedstawienie typologii parafian, a przy większej ilości badań — także typologii parafii. Obecnie monografie socjograficzne parafii sięgają już setek pozycji książkowych i sprawozdań ośrodków badań w różnych krajach.

Drugi kierunek badań nad parafią, związany z nazwiskiem J. H. Fichtera, kładzie nacisk na strukturę i funkcje parafii jako grupy społecznej. Fichter jest jednym z pierwszych socjologów, którzy problematykę parafii związali z socjologią ogólną. Interesują go relacje społeczne między członkami parafii oraz między poszczególnymi ugrupowaniami w parafii; dalej — funkcje parafii wielkomiejskiej; wreszcie — przynależność do parafii w aspekcie socjologicznym²⁶. Oprócz Fichtera socjologią parafii w ramach socjologii ogólnej interesują się: K. Merton, F. Fürstenberg, E. Pin i O. Schreuder. Tego ostatniego zajmują przede wszystkim różne aspekty organizacji parafialnej. Z jednej strony przyjmuje on teologiczny model parafii, z drugiej zaś stawia pytanie, na ile model ten znajduje urzeczywistnienie w faktycznym układzie i funkcjonowaniu systemu parafialnego²⁷. Wymienieni socjologowie w swoich analizach trzymają się najczęściej teorii grupy społecznej i teorii funkcjonalizmu, kładąc nacisk na funkcje założone i realizowane²⁸.

Przedmiotem zainteresowań w ramach omawianego kierunku badań są także sekta i zakon. Sektą zajmują się przede wszystkim socjologowie amerykańscy, np. H. Stroup i T. O'Dea. Znamienne jest, że socjologowie religii dopatrują się cech sekty również we współczesnym Kościele katolickim. Jako przykład sekt podaje się ruchy kontestatorskie, małe ugrupowania religijne, „Kościół podziemny” itp. Wszystkie te twory społeczne o charakterze religijnym przejawiają niechęć do Kościoła zinstytucjonalizowanego oraz pragnienie powrotu do chrześcijaństwa pierwotnego. Z kolei zakonami zajmują się m. in. P. M. Goddijn i E. Collard. Cele i zadania zakonów mają charakter historyczny, wskutek czego niejednokrotnie można mówić o ich nieprzystosowaniu do współczesnych, ciągle zmieniających się warunków. Socjologowie koncentrują się głów-

²⁶ *Social Relations in the Urban Parish*. Chicago 1954.

²⁷ *Kirche im Vorort*. Freiburg i.Br. 1962.

²⁸ Tenże. *Die strukturell-funktionale Theorie und die Religionssoziologie*. „Internationales Jahrbuch für Religionssoziologie” Bd. 2:1966.

nie na problematyce adaptacji zakonów, choć nie pomijają również strukturalnych aspektów tych zgromadzeń religijnych.

4. Socjologia zawodu kapłana. Badania w tym zakresie obejmują powołania religijne, zmiany statusu kapłana w społeczeństwie oraz problem tzw. profesjonalizacji zawodu kapłana. Studia nad powołaniami religijnymi miały początkowo charakter socjograficzny. Celem ich było ustalenie stanu powołań w dwóch przekrojach — diachronicznym i synchronicznym. M. in. badania takie już od 10 lat prowadzone są w Polsce pod kierunkiem ks. J. Majki. Obejmują one okres od 1900 do 1960, a w niektórych przypadkach 1970 r. Jakkolwiek ukazują one nasilenie powołań kapłańskich w różnych okresach czasu (przed I wojną światową, między dwiema wojnami i po II wojnie światowej), to jednak niedociągnięciem ich jest przyjęcie za podstawę analizy takiej jednostki terytorialnej, jaką jest dekanat. Tym samym ogranicza się możliwości szerszych analiz zjawiska powołań religijnych i różnych czynników społecznych. Trudność ta znalazłaby rozwiązanie w przypadku przyjęcia za podstawową jednostkę terytorialną powiatu i województwa.

Z czasem do badań nad powołaniami religijnymi przystąpili psychosocjologowie religii. Zwrócili oni uwagę na jakościowe aspekty powołań, jak motywacja wyboru zawodu kapłana, trudności realizacji powołania, system wychowawczy itp. Z tego zakresu warto odnotować rozprawę H. Carrieria koncentrującą się na psychosocjologicznych czynnikach powołań religijnych²⁹. Gdy z kolei do badań włączyli się socjologowie religii, zagadnienie kapłaństwa postawiono na szerszej płaszczyźnie. Socjologowie postawili pytanie: jaki jest status i rola kapłana w społeczeństwie? Odpowiedź na to pytanie okazała się trudna, a same badania nad statusem i rolą kapłana zostały zaledwie zapoczątkowane. Jednakże już te badania, jakie dotychczas przeprowadzono, ukazują fakt zakwestionowania pozycji i roli kapłana w społeczeństwie. Przyczyn tego zakwestionowania upatruje się w przemianach cywilizacyjnych i społecznych. Socjologowie stwierdzają, że wśród samych księży wzrasta uświadomienie co do swojej sytuacji w Kościele i społeczeństwie. Według O. Schreudera wypracowanie modelu kapłana dostosowanego do współczesnych wymagań może być dokonane przede wszystkim od dołu, tj. przez samych księży³⁰.

5. Badanie związków między religią a społeczeństwem. Wielu socjologów religii, zwłaszcza amerykańskich, koncentruje swoje badania na relacjach zachodzących między religią a społeczeń-

²⁹ *La vocation. Dynamismes psycho-sociologiques*. Rome 1966.

³⁰ *Sociologie religieuse et recherche socio-ecclesiastique au cours de la période 1962—1964*. „Social Compass” T. 13:1966 s. 233-235.

stwem. Z tej dziedziny należy najpierw wymienić rozprawy omawiające sytuację Kościoła w różnych krajach. Dotychczas najczęściej prac, jak się wydaje, poświęcono Ameryce Łacińskiej³¹. Rozprawy innych autorów omawiają różne aspekty relacji między religią a społeczeństwem, np. funkcje religii w społeczeństwie, wpływ religii na społeczeństwo i społeczeństwa na religię, zagadnienie dyferencjacji i specjalizacji w systemach religijnych i społecznych, przemiany cywilizacyjne i społeczne, a na ich tle przemiany religijne itp.

Charakterystyczne jest zjawisko, że mimo dość wysokiego uczestnictwa Amerykanów w życiu religijnym wpływ wartości religijnych na społeczeństwo jest raczej niski. Pierwsze z nich badali np. V. Obenhaus i W. W. Schroeder. Autorzy skoncentrowali się na następującej problematyce: różne rodzaje religijnego uczestnictwa, stosunek do własnego wyznania i innych wyznań, wymagania stawiane kapłanowi przez wierznych, znajomość Biblii i artykułów wiary, stosunek do gospodarczych, społecznych i politycznych problemów współczesnej Ameryki oraz struktura osobowości respondentów³². Drugie z nich badał m. in. G. Lenski. Autor na przykładzie różnych denominacji w Detroit zanalizował wpływ religii na społeczeństwo. Badania te wykazały, że znacznie większy wpływ na społeczeństwo wywierają wartości „świeckie” niż „religijne”³³.

6. Badanie związków między religią a kulturą. Już poprzedni kierunek badań ujmuje dość szeroko zjawisko religijne, stawiając je na szerszej płaszczyźnie globalnego społeczeństwa. Z kolei kierunek kulturowy zmierza do przełamania konfesyjnych ram socjologii religii, badając fakty religijne w różnych systemach kulturowych. Punktem wyjścia tego kierunku jest wypracowanie operatywnej definicji religii, uwzględniającej nie tylko elementy funkcjonalne, ale także substancjalne. Pewne próby w tym zakresie podjęli m. in.: R. N. Bellah, P. Berger, Th. Luckman, J. Remy, C. Goertz i R. Robertson. Autorzy traktują religię jako system kulturowy, a ściślej — jako subsystem w globalnym systemie kulturowym. W konsekwencji analizują oni zjawisko religijne z punktu widzenia 4 podstawowych układów systemu kulturowego: wartości, norm, legitymacji i symboli. To zrelatywizowanie religii do globalnego systemu kulturowego pozwala na szerokie, interkonfesyjne i interdyscyplinarne badania oraz na uzyskanie bardziej niż w innych kierunkach, np. w funkcjonalizmie, obiektywnych wyników. Badania te rozwijają się w ramach socjologii wiedzy. Posługują się one metodą

³¹ Por. F. Houtart. *America Latina*. T. 40. Bruxelles 1962—1964.

³² V. Obenhaus, W. W. Schroeder. *Religion in American culture. Unity and Diversity in a Midwestern Country*. New York—London 1964.

³³ G. E. Lenski. *The Religious Factor. A Sociological Study of Religion's Impact on Politics, Economics, and Family Life*. New York 1961.

strukturalizmu³⁴. Spośród wymienionych powyżej układów systemu kulturowego najbardziej zaawansowane są badania nad układami symbolizacyjnymi i legitymacyjnymi³⁵. Mimo pewnych osiągnięć kierunek ten ma do pokonania jeszcze wiele trudności metodologicznych.

7. Socjologia ateizmu. Dawniej fakt ateizmu wiązano z postawami jednostkowymi i rozpatrywano go w płaszczyźnie filozoficznej. Obecnie ateizm traktuje się jako zjawisko społeczne, będące przedmiotem badań różnych nauk, m. in. socjologii. Prowadzone dotychczas badania nad ateizmem przez socjologów w różnych krajach wykazują, że zasięg postaw ateistycznych jest znaczny. Pewną trudność stanowi jednak zdefiniowanie postawy ateistycznej. Tak np. F. Krenzer wyodrębnił 8 grup ludzi „z dala stojących od Kościoła”, którym przypisuje różne formy ateizmu³⁶. W zależności zatem od rozumienia terminu „ateista” różnie można określać zasięg tego zjawiska. Podsumowanie badań nad ateizmem współczesnym znajduje się w wydanej ostatnio encyklopedii ateizmu³⁷. W dziele tym socjologii ateizmu zostały poświęcone dwa artykuły: pierwszy omawia wyniki badań nad współczesnym ateizmem, drugi przeprowadza interpretację ateizmu w świetle teorii K. Marksa i E. Durkheima (S. A. Aquaviva i E. D. Vogt). Ateizm był przedmiotem obrad jednej z sekcji na X Międzynarodowej Konferencji Socjologii Religii w Rzymie³⁸ oraz na VII Międzynarodowym Kongresie Socjologii w Warszawie³⁹. Na drugim z tych zjazdów ujawniła się tendencja, reprezentowana przez niektóre kręgi socjologów, do utożsamiania zjawiska ateizmu ze współczesnym procesem sekularyzacji.

W Polsce, podobnie zresztą jak w innych krajach, zjawisko ateizmu było dotychczas badane w ramach socjologii religii. Głównym narzędziem zbierania informacji była ankieta i wywiad. Ostatnio z odmienną propozycją badań nad ateizmem wystąpił E. Ciupak w artykule opublikowanym na łamach „Argumentów”⁴⁰. Autor postuluje mianowicie nowy kierunek badań w ramach tzw. socjologii laicyzacji. „Kontynuacja badań

³⁴ Warto w tym zakresie odnotować rozprawę doktorską Wietnamki napisaną pod kierunkiem J. Remy i F. Houtart na Uniwersytecie w Louvain, a mianowicie: Nguyên thi Thanh-Tuyên. *Essai d'une technique projective en sociologie de la religion. Le jeu de construction*. Bruxelles 1970.

³⁵ Por. M. Radwan. *Socjologia religii a socjologia kultury*. „Chrześcijaństwo w świecie. Zeszyty ODISS” 1970 nr 6 s. 39-60.

³⁶ F. Krenzer. *Die Kirche und die Fernstehenden*. Limburg 1966 s. 17-24.

³⁷ *L'Ateismo contemporaneo*. Vol. 1: *L'Ateismo nella vita e nella cultura contemporanea*. Torino 1968.

³⁸ Por. *Actes de la X Conférence Internationale. Rome 18-22 Août 1969. Types, dimensions et mesure de la religiosité*. Roma 1969 s. 131-194.

³⁹ Wspomniany Kongres odbył się w dn. 14-19 IX 1970.

⁴⁰ *Socjologia laicyzacji*. „Argumenty” 1970 nr 45.

nad religijnością — pisze autor — jest bezspornie potrzebna, lecz postuluję obok socjologii religii konieczność uprawiania teoretycznego badań empirycznych nad złożonymi procesami tworzenia się kultury laickiej, bowiem inicjatywa rozwijania socjologii laicyzacji odpowiada aktualnym potrzebom: zarówno wzbogacania teorii społeczeństwa socjalistycznego, jak i przedsięwzięciom praktycznym”

Z przedstawionych w ogólnych zarysach kierunków badań wynika, że wachlarz problematyki socjoreligijnej, stanowiącej przedmiot dociekań socjologów religii w różnych krajach, jest dość szeroki. Problematykę tę bada się na różnych płaszczyznach, przede wszystkim zaś w płaszczyźnie socjograficznej, a pogłębia w płaszczyźnie psychosocjologicznej i socjologicznej. W miarę rozwoju badań pojawiają się różne orientacje teoretyczne i metodologiczne. Dotychczas jednak żadna z nich nie znalazła jeszcze powszechnej akceptacji wśród socjologów religii. Badania socjologiczno-religijne nie mają za sobą zbyt długiej tradycji. Bogactwo problematyki, kierunków i metod świadczy jednak o dużym zainteresowaniu socjologią religii w czasach współczesnych i tempie jej rozwoju w różnych krajach.

Pomimo zasygnalizowanego dynamizmu we współczesnej socjologii religii nie jest ona pozbawiona braków. Istnieje obawa, że rozwój badań przerośnie świadomość metodologiczną i teoretyczną socjologów religii. Z drugiej strony, te ostatnie łatwo mogą prowadzić do pewnej jednostronności w interpretacji uzyskanych wyników. Wydaje się, że szczególnie należałoby zwrócić uwagę na cztery postulaty:

1. Istnieje pilna potrzeba wypracowania historii socjologii religii. A. Comte powiedział kiedyś, że „jeśli nie znamy historii jakiejś nauki, to znaczy, że tej nauki nie znamy całkowicie”⁴¹. Historia socjologii religii nie jest „całkowicie” nie znana. Jednakże ograniczanie się do klasyków socjologii religii nie jest już dzisiaj wystarczające. Prowadzone od kilkunastu lat badania wzbogaciły znacznie teorie, metody i problematykę tej dyscypliny naukowej. Chodzi zatem o wyczerpujące wypracowanie historii socjologii religii. Szczególnie pilnie potrzebny jest podręcznik uniwersytecki dla studentów socjologii religii i teologii praktycznej.

2. W dalszym ciągu brak jest wypracowania definicji religii czy religijności mającej znaczenie dla różnych religii i różnych kultur religijnych. W wielu dotychczasowych badaniach pojęcie religii było utożsamiane z pojęciem „kościelności”, czyli z religią instytucjonalną. Podjęte próby przełamania barier instytucjonalnych w ramach funkcjonalizmu czy kierunku kulturowego i wypracowania definicji religii, która by za-

⁴¹ *Augusta Comte'a metoda pozytywna w szesnastu wykładach*. Skrótu dokonał J. E. Rigolage. Warszawa 1961 s. 31.

dawała wszystkim socjologów religii, nie są wystarczające. Problem naukowej definicji religii w dalszym ciągu pozostaje zatem otwarty.

3. Wskutek stale mnożących się badań nad religijnością należałoby podjąć próby pierwszych syntez. Uogólnienia wymagają teoretycznej i metodologicznej podbudowy. Z trzech ogólnych tez — sekularyzacyjnej, integracyjnej i kompensacyjnej — żadnej, według np. F. Fürstenberga, nie można uznać za wystarczającą dla teorii socjologiczno-religijnej⁴². Obecnie najbardziej obiecujący w tym zakresie wydaje się być kierunek kulturowy.

4. W ramach socjologii konfesyjnej interesujący jest postulat wysunięty przez O. Schreudera⁴³. Autor, biorąc pod uwagę przemiany dokonujące się w świecie i w Kościele, postuluje, by socjologowie religii zajmowali się nie tylko uwarunkowaniami religijności i instytucji religijnych, ale także samą ideologią Kościoła. Badania te należałoby prowadzić w dwóch kierunkach przy zastosowaniu metod wypracowanych przez współczesną socjologię wiedzy, mianowicie z jednej strony można by analizować historyczne i socjologiczne uwarunkowania dogmatów i ich rolę w systemie kościelnym, z drugiej zaś wykazać, w jakiej mierze działają jeszcze normatywne elementy interesu Kościoła jako instytucji hierarchicznej lub pewnych ugrupowań kościelnych.

TENDANCES ACTUELLES DES RECHERCHES SOCIOLOGIQUES DANS LE DOMAINE DE LA SOCIOLOGIE DE LA RELIGION

Résumé

Dans l'introduction l'auteur pose le problème de la sociologie de la religion en tant que science empirique et positive concernant les faits sociaux et s'emploie à dissiper les malentendus accumulés autour d'elle au cours de son évolution historique. Il attire tout particulièrement l'attention sur les deux positions extrêmes que l'on observe dans l'attitude et dans les principes adoptés par les chercheurs examinant les phénomènes de la vie religieuse: sur le sociologisme et l'idéologisme.

Après avoir étudié la question des malentendus, l'auteur passe en revue les orientations actuelles dans la sociologie de la religion en examinant de près chacune d'elles (représentants les plus importants, méthodes d'investigation, ensemble de ses problèmes): 1. sociologie des comportements religieux, 2. sociologie des attitudes religieuses, 3. sociologie des communes religieuses, 4. sociologie du sacerdoce, 5. examen des rapports entre la religion et la société, 6. examen des rapports entre la religion et la culture, 7. sociologie de l'athéisme.

⁴² Jw. s. 1116.

⁴³ Jw. s. 234 n.

Cette évolution remarquable de la sociologie de la religion à l'époque d'après guerre dont témoigne la richesse des méthodes, la richesse des problèmes et celle des tendances, présente néanmoins certaines lacunes. L'auteur en mentionne trois: 1. nécessité de rédiger l'histoire de la sociologie de la religion, 2. postulat d'élaborer une définition de la religion et de la religiosité qui correspondrait à tous les systèmes religieux et à toutes les cultures religieuses, 3. besoin de formuler les premières synthèses généralisant les résultats actuels des recherches.